

УДК 911.3

«ПРОГРЕС» І «РЕГРЕС» У РОЗВИТКУ МІСТА ЯК СКЛАДНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

А.А.Мозговий

Вступ. Постановка проблеми. Людська цивілізація, з якою ми себе асоціюємо, з моменту свого зародження і виникнення перших міст-держав Близького Сходу, завжди була міською за своєю суттю. Однак протягом тисяч років її існування ще не було такого історичного етапу, коли міста відігравали б більшу роль в розвитку цивілізації, ніж сьогодні. Усі сфери життя й діяльності людського суспільства тепер чутливі до безпосереднього і визначального впливу міст. Зосередження в них політичної, економічної та культурної складових функціонування сучасного суспільства перетворює міста в «каркас території», «центри дифузії інновацій», «полюси соціально-економічного зростання» і т. п.

Перебуваючи в «зеніті» свого впливу на розвиток людства, часто виповнюючи собою майже увесь смисловий простір поняття «цивілізація», міста підтверджують своє виняткове значення в майбутньому. Сьогодні тільки міські спільноти наділені здатністю і правом визначати образи майбутнього. Швидше за все, таке право залишиться за містами до останнього дня існування нашої цивілізації.

Очевидно, що міста є основною формою осілого розселення. Якщо триватимуть тенденції сьогодення, то можна говорити про поступове «витіснення» містами інших форм розселення (рурального і непостійного) з територіальної організації суспільства. Причому це підтверджується не тільки виходячи з вищевикладених суджень, але і, з недавнього часу, статистично. Так, за даними Фонду народонаселення ООН (UNFPA) [7], від 2008 р. більшість населення нашої планети проживає в містах. Це сталося вперше в історії людства і на наших очах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сталого збалансованого розвитку міст знайшла своє відображення: в цілій низці аналітичних звітів міжнародних організацій та підсумкових документів міжнародних форумів найвищого рівня [1, 4, 7, 11, 12]; в нормативних документах національного рівня [13]; в узагальнюючих наукових публікаціях, що присвячені всебічному аналізу здобутків України на шляху до сталого розвитку [5, 15]; у монографічних виданнях, покликаних популяризувати ідею сталого розвитку серед широкого загалу українського суспільства [6].

Однаке, на нашу думку, питання збалансованого розвитку міст та урбанізованих територій України ще недостатньо висвітлені у вітчизняній науковій літературі й потребують поглибленої уваги з боку фахівців-географів.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Нашу наукову розвідку присвячено висвітленню особливостей витлумачення та можливостей застосування понять «прогрес» і «регрес», залежно від конкретних історичних – часових і геопросторових умов міського розвитку.

Виклад основного матеріалу. Очевидним є те, що за своєю природою та змістом функціонування місто є системним. Серед численних ознак складної системи в науковій літературі найчастіше згадуються відкритість такої системи, її здатність до саморозвитку та самоорганізації. Усі ці риси притаманні системі міста: по-перше, місто завжди було і є відкритою системою, фактично «системою в системі» – в системі поселень; по-друге, будь-якому місту властиві саморозвиток і самоорганізація, бо саморозвиток закладено в самій сутності міста. Місто як «рушій прогресу» не можна уявити статичним, воно має розвиватись, розвиваючи прилеглі території. Саморозвиток конкретного міста зумовлюється і внутрішніми чинниками, і зовнішніми впливами, котрі можна розглядати як прояви саморозвитку систем поселень, радше, систем розселення вищого рівня (регіональних, національних). Тому дуже важко дослідити процеси і визначити напрямки розвитку міста, чи навіть категорії міст, не врахувавши системності їх існування

Крім того, зі складними системами місто споріднює його структурна, функціональна та динамічна складність, що зумовлено значною концентрацією об'єктів, котрі взаємодіють на обмеженій території. Проте, на різних етапах розвитку суспільства зміст взаємодії між об'єктами може бути різним. Динамізм функціонування міста зокрема проявляється: в рухах потоків населення з приміської зони до місць роботи вранці, і відтоці населення ввечері (маятникова міграція); в активному переміщенні власне міських жителів протягом дня, в пов'язаних з цим піках транспортної напруженості; в ритміці роботи виробництв та установ, або в безперервності їхньої роботи; в цілодобовості життєзабезпечення міста (водо- та енергопостачання, сміттєвивезення та ін.). Розвиток міста, як наслідок динамізму функціонування, виявляє себе також у постійному будівництві, переплануванні вулиць, прокладанні нових комунікацій та адаптації міського середовища до нових умов у цілому.

Географія як наука-інтегратор має неабиякий методичний апарат для дослідження міської системи. Тепер у вітчизняній суспільній географії як загальне означення системних об'єктів найчастіше використовується поняття «суспільно-територіальна система», що об'єднує виробничі, соціальні, населенські та природні елементи. При дослідженні окремих елементів суспільно-територіальної системи на перший план виходять їхні функції. Подібні утворення мають свою систематику і, таким чином, конкретними типами суспільно-територіальних систем є виробничо-територіальні комплекси

і системи, територіальні системи розселення, територіальні рекреаційні системи, транспортні системи регіонів, міста [8].

Територія як просторова передумова цивілізаційних процесів є базовою категорією географічної науки. І природно-територіальні, і суспільно-територіальні системи не можливі поза «місцем», як безвідносні щодо нього. Територіальність є однією з найважливіших ознак подібних утворень. Хоча сучасні міста переважно лишаються дискретною формою територіальної організації суспільства, однак вони теж складаються з окремих територіальних частин (підсистем), а також є територіальними складовими масштабніших географічних об'єктів. Елементом суспільно-територіальної системи міста притаманні такі територіальні параметри, як різний ступінь доступності, територіальна конфігурація, територіальна концентрація та ін. Вочевидь, що згадані територіальні параметри істотно впливають на розвиток конкретного міського поселення.

Отже, спираючись на вже викладене, спробуймо окреслити основні особливості міського розвитку. Виходячи з загальнонаукового сучасного уявлення про розвиток [16], під міським розвитком ми розуміємо незворотні, закономірні й спрямовані зміни суспільно-територіальної організації міського простору. Цей процес супроводжується постійною трансформацією поселенської мережі з переміщенням населення в міста з істотною зміною способу його життя. Принагідно розглянемо ретельніше кожен з питомих рис міського розвитку.

Так, незворотність змін характеризує функціонування міської системи, тобто циклічну і динамічну роботу функцій міста. Набір функцій міста, на нашу думку, відповідно до логіки розвитку, повинен проходити стадії від комплексу до системи. Наукове пояснення незворотності як риси міського розвитку має певні застереження. З історичної географії достеменно відомою є маса прикладів «перетворення» міських поселень на сільські, тобто прикладів деградації міського середовища і це може свідчити, на перший погляд, про певну «зворотність» міського розвитку.

Хибність такого пояснення полягає в тому, що перехід населеного пункту з категорії «міст» до категорії «сіл» свідчить, насправді, не про зворотність розвитку, а, навпаки, підтверджує його – розвитку – незворотність. Адже розвиткові міста, як і будь-якої складної територіальної системи, властива еволюційна стадійність: міста зароджуються, зростають, досягають розквіту, занепадають і, зрештою, зникають. Тобто перетворення міста на село є констатацією «смерті» міста. Так сталося, наприклад, з другим за чисельністю населення містом Римської імперії – Антиохією, зі славетним італійським містом Адрією, на честь котрого названо ціле море, або ж із колишньою столицею держави білих хорватів, що тепер – село Стільське Львівської області. При цьому населений пункт «за інерцією» може ще деякий час зберігати за собою адміністративний статус міста, хоча його мешканці вже поколіннями ведуть руральний спосіб життя. Ця проблема –

якісного розмежування міського і сільського середовищ – лишається ще доволі слабо розкритою в сучасній науці.

Друга питома риса міського розвитку – спрямованість змін суспільно-територіальної системи міста. Вона визначає єдність розвитку міста, що надає йому рис внутрішньої взаємозалежності – траєкторії міського розвитку. Напрямок змін суспільно-територіальної системи міста, як правило, пов'язаний з ускладненням структури його господарства, збільшенням масштабів його економічного, соціального та екосередовищного впливу на прилеглу територію, появою нових елементів і функцій структури.

Саме у зв'язку з простеженням спрямованості розвитку певного міста найчастіше можна зіткнутись із оцінювальними судженнями окремих фахівців та громадськості щодо розвитку міста. Йдеться про основні його тенденції – прогрес і регрес. Прогресивний розвиток міст, тобто напрям розвитку від «гіршого» до «кращого», досить тривалий історичний час був «наріжним каменем» міського управління й міської політики в Європі. Через європейський універсалізм загальна теорія прогресу і прогресивності міста була поширена на глобальному рівні. Проте з другої половини XX ст., коли негативні наслідки урбанізації, індустріалізації, технізації та інтернаціоналізації світового господарства стали очевидними, теорія прогресу стала піддаватись жорсткій критиці з боку громадськості. Тепер «прогресивність» усього міського не є вже такою беззаперечною.

Третя питома риса міського розвитку – закономірність змін суспільно-територіальної системи міста. Вона передбачає суттєвий і постійно повторюваний взаємозв'язок елементів міської системи, визначальних етапів і форм процесу міського розвитку. Можна виділити загальні й одиничні, тобто універсальні та специфічні закономірності міського розвитку. Але це предмет окремого дослідження. Вважаємо, що закономірність є тією властивістю міського розвитку, що різнить його зі змінами катастрофічного змісту.

Очевидно, що навіть вичерпна характеристика окремих властивостей міського простору не створить наукової картини його розвитку. Вочевидь, процес міського розвитку має свою систематику, тобто певну видову структуру. При наближенішому розгляді цього питання ясно проступають риси, принаймні, міського розвитку чотирьох видів. Це територіальний розвиток, демопопуляційний розвиток, соціально-економічний розвиток і функціональний розвиток.

Територіальний розвиток міста проявляється в територіальній експансії міської забудови і комунікацій на прилеглу місцевість. Якщо античне чи середньовічне міське середовище обмежувалось оборонними мурами й рідко «вихлюпувалось» за їхній периметр, то територіальне зростання сучасних міст є безпрецедентним у людській історії. Згадаймо хоча б недавні зміни адміністративних меж Москви, коли площа цього міста зросла майже втричі.

Територіальна експансія міст є часто невиправданою, особливо постсоціалістичних, адже досі значні площі центральних частин міст зайняті землями промисловості, оборони, енергетики, а також садибною забудовою,

що інвестиційно не виправдано [9]. Територіальний «прогрес» міста, особливо великого, завжди призводить до деградації прилеглої сільської місцевості та природного середовища. Вздовж основних транспортних магістралей, далеко за адміністративні межі сучасного великого міста розростаються «язики субурбанізації» – суцільно організована територія, колишня сільська місцевість, мешканці котрої ведуть урбаністичний спосіб життя й абсолютно відірвані від традиційного культурного субстрату села. Окремою проблемою територіального «прогресу» сучасних міст є поширення так званих «котеджних містечок», яких тільки в передмістях сучасного Києва нараховується близько сорока. Ці соціально замкнені «вихлюпи капіталу» великого міста територіально віддалені від нього, але ще більше вони дистанційовані в інформаційному, культурному та ментальному відношеннях від середовища свого розташування. Фактично, йдеться про односторонній утилітарний зв'язок: споживацьке відношення й виснаження природних ресурсів сільської місцевості з боку мешканців такого містечка, а наслідками є відходи життєдіяльності, техногенне забруднення і сміття.

Демопопуляційний «прогрес» міста виявляє себе, в першу чергу, в зростанні чисельності його населення. Оптимальної чисельності населення міста не існує, хоча не так давно науковцями робилися спроби її встановити. Очевидним є те, що число міських мешканців дуже швидко долає «раціонально встановлені» і «науково обґрунтовані межі», а геодемопопуляційні процеси відбуваються за своїми законами. Хоча деяким державам вдається адміністративними методами регулювати чисельність міського населення (КНДР, КНР, колишній СРСР), проте це потребує встановлення тоталітарного політичного режиму і суперечить правам людини.

Негативними наслідками демопопуляційного «прогресу» є такі явища як псевдоурбанізація та прихована урбанізація. Суть їх полягає в нерегульованій і неконтрольованій масовій міграції сільських мешканців до міст. Це населення прагне покращення якості життя, але не забезпечується в місті а ні належними умовами проживання, а ні гідною оплатою праці, а ні соціальним гарантіями. Це призводить до маргіналізації та криміналізації цілих районів і передмість, неінтегрованості й соціальної замкненості таких спільнот.

Таким чином, основна загроза територіального та демопопуляційного «прогресу» міст полягає навіть не у вилученні нових земель, скажімо, із сільськогосподарського вжитку та зменшенні частки сільських мешканців певної території, а в скороченні простору витворення традиційної культури й припиненні трансляції етнічних культурних кодів у колишній сільській місцевості, адже велике місто – це культурний конгломерат, що не має етнічності.

«Прогресивний» соціально-економічний розвиток міста знаходить свій прояв у зростанні кількісних показників, що нерідко призводить до погіршення екосередовищних властивостей комплексів природи. Саме наслідки економічного і технічного прогресу призвели до глобальних проблем

людства. Зазначимо, що сьогодні «існуючому протиріччю між економічним зростанням і збереженням біосфери, що забезпечує виживання людства, немає розв'язання» [14, с. 11].

Прискорений соціально-економічний розвиток міст, порівняно з руральними просторами, найчастіше пов'язують з такою його властивістю як урбаністична концентрація. У свою чергу, урбаністична концентрація – це фундаментальна ознака міста, що полягає в значній щільності різноманітних об'єктів і діяльності різних видів на обмеженій території.

Урбаністична концентрація характеризує місто як середовище життя людей і місце концентрації діяльності різноманітних видів, що постійно диверсифікуються. Життєдіяльність цих реалій перебуває у постійному взаєморозвитку та взаємозалежності. З іншого боку, в близькому сусідстві розташовані об'єкти, що нарізно тяжіють до міста, але є несумісними. Наприклад, перевантаження міського простору об'єктами промисловості, що завжди призводить до погіршення екоситуації і, відповідно якості життя населення. Територіальна концентрація дає можливість отримати значний економічний ефект, проте нерозривно пов'язана з цілим рядом побічних негативних наслідків і факторами ризику для людини, серед яких: «надмірна кількість мешканців і рівень концентрації населення; розміщення населення, яке підпадає під загрозу бути в зоні ураження; а також насиченість міста елементами техногенної інфраструктури (промислові та житлові споруди, системи транспорту та комунікацій)» [3, с. 89].

На нашу думку, найбільш коректними індикаторами соціально-економічного «прогресу» міського розвитку є параметри якості життя містян. Саме через комплексне дослідження категорії якості життя населення розкриваються для розуміння такі поняття як спосіб життя, рівень життя і стиль життя мешканців населеного пункту [2]. Динаміка якості життя мешканців є головним індикатором соціально-економічного розвитку міста і, одночасно, передумовою його перспективного розвитку, що зумовлює «привабливість» певного міста для праці та проживання.

Функціональний розвиток міста виявляє себе в перманентній трансформації його функціональної структури та розширенні спектру виконуваних функцій. Виходячи з цього, «прогрес» функціонального розвитку уявляється як розширення переліку виконуваних містом функцій, відповідно «регрес» – як розвиток у бік монофункціональності.

До переліку основних функцій, що формують «обличчя» міста як територіального локусу людської культури, на нашу думку, належать: демопопуляційна, виробнича, адміністративно-управлінська, комплексна соціальна функція (вміщує культурно-освітню, охорони здоров'я, комунально-господарську та ін.), торговельно-розподільча, транспортна, рекреаційна та природоохоронна. Цей приблизний перелік міських функцій, на нашу думку, відображає основні сфери життєдіяльності містян і сутнісно розкриває особливості міського середовища – середовища цивілізаційного поступу. Кожна з міських функцій є багатоваріантною за формою та інтен-

сивністю свого прояву, однак, в різних природних і суспільних умовах зміст їх залишається незмінним.

Якщо зануритись в аналіз функціонального розвитку міста глибше, з'ясується, що місту взагалі властива така фундаментальна риса як багатофункціональність. Міську багатофункціональність ми розуміємо не тільки у виробничому аспекті, а ширше, охопивши людську діяльність усіх видів. Кожне, навіть найменше, місто з периферійного сільського району, що не має виробничої багатофункціональності та розвиненої інфраструктури, залишається втіленням багатофункціональності цілого району, що його оточує, виконуючи управлінські, торговельні, культурні, освітні та ін. функції.

Місто не може існувати без свого оточення. Воно пов'язане з ним, використовує ресурси оточуючого району, покликане обслуговувати цей район, а для цього його функціональна структура повинна бути розвиненою. Отже, багатофункціональність – це не просто ознака, це призначення міста.

Багатофункціональність дає можливість повніше використовувати елементи потенціалу міста: геопросторове положення, специфічне середовище, розвинену інфраструктуру, кваліфіковані кадри, виробничі фонди та ін. Але з іншого боку, розвиток функцій міста безпосередньо зумовлюється його потенціалом. Ця дивовижа є проявом примхливості саморозвитку міста і, власне, лежить в основі цього процесу.

Принагідно зазначимо, що потенціал міського розвитку – це сукупність наявних можливостей використання елементів цілісної суспільно-територіальної системи населеного пункту для потреб територіального, демопопуляційного, функціонального та соціально-економічного розвитку міста. Структура потенціалу міського розвитку може включати кілька основних елементів, про які йдеться далі.

Потенціал суспільно-геопросторового положення міста – це сукупність можливостей впливу положення міста в земному просторі на його розвиток. Цей вплив може бути розкритий застосуванням, скажімо, порівняльно-географічного методу при вивченні таких властивостей суспільно-геопросторового положення міста як доступність, детермінованість і потенційність. Не варто забувати про те, що потенціал суспільно-геопросторового положення міста, крім чинників суспільного походження, безпосередньо пов'язаний з його розташуванням у певній ландшафтній зоні, умовами висотної поясності, кліматичними умовами, водозабезпеченістю і екоситуацією і т. д.

Людський потенціал міста – це кількість і якість людських ресурсів з урахуванням можливостей їх кількісного і якісного зростання та використання при виконанні певних його функцій. Тенденції динаміки народонаселення визначають чисельність людських і трудових ресурсів, його соціальний склад, зайнятість, що, у свою чергу, впливає на соціально-економічний розвиток.

Інфраструктурний потенціал можна визначити як сукупність можливих і перспективних елементів виробничої, соціальної та екосередовищної інфраструктури, які використовуються або можуть бути використані у виробництві та спрямовані на підвищення продуктивності суспільної праці і якості життя населення.

Інформаційний потенціал міста – це наявні й ті, що підлягають мобілізації обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення власних, а також збору, накопичення, обробки та використання різних форм інформації для задоволення відповідних потреб міської громади.

Природно, що представлена вище структура потенціалу міського розвитку не є вичерпною і потребує подальшого наукового вивчення.

Повертаючись до проблеми «прогресу» і «регресу» в міському розвитку, зазначимо, що найбільші сподівання на майбутній прогресивний розвиток людства покладаються сьогодні у зв'язку з реалізацією концепції сталого збалансованого економічного, соціального та екосередовищного розвитку. Дослідження проблем сталого розвитку населених пунктів, особливо міст, є одним зі стрижневих напрямів наукового обґрунтування планетарної концепції сталого розвитку.

З одного боку, стійкість розвитку населених пунктів часто є однією з провідних тем при обговоренні в наукових колах можливостей глобального переходу сучасної цивілізації до моделі сталого розвитку. Сьогодні не уявляється можливим ведення професійної дискусії з проблематики сталого розвитку без участі фахівців-урбаністів. Концепція сталого розвитку населених пунктів розвинулася в самостійну галузь теоретичної і прикладної спрямованості, що сприймається науковою громадськістю як природна і невід'ємна частина парадигми сталого економічного, соціального та екосередовищного розвитку нашої планети.

Заради справедливості також зауважимо, що концепція сталого розвитку населених пунктів не завжди посідала те гідне місце серед різних аспектів сталого розвитку, яке належить їй сьогодні. Зі Стокгольмського саміту-1972 і аж до Хабітат II в 1996 р. питання сталого розвитку населених пунктів перебували на периферії уваги міжнародної наукової громадськості. Хоча сприянню сталому розвитку населених пунктів у «Порядку денному на XXI століття» присвячено окремий розділ [12], однак цей документ не містить визначення цього поняття і присвячений переважно питанням ефективного управління і планування розвитком населених пунктів. Більше того, «Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку» [11], як і «План виконання рішень» [4], прийняті на Йоганнесбурзькому саміті в 2002 р., також не містять його серед своїх положень, пов'язаних зі сталим розвитком населених пунктів.

Таким чином, з моменту ствердження планетарної концепції сталого економічного, соціального та екосередовищного розвитку мало минути досить багато часу, перш ніж збалансованість розвитку населених пунктів набула притаманний їй сьогодні рівень проблемної актуальності, а головне –

осмислення її змістової частини. Це пояснюється цілим рядом причин, об'єктивного і суб'єктивного змісту. Вони пов'язані з закономірностями розвитку наукового знання і з причинами організаційного змісту.

Не маючи наміру зайвий раз акцентувати на актуальності наукових пошуків в області стійкості розвитку населених пунктів, все ж зауважимо, що ця проблема сьогодні набуває якоїсь нової смислової наповненості – в часи, коли відбувається становлення нового планетарного етапу урбанізації і глобальної трансформації способу життя людства.

Підсумковий документ Конференції ООН зі сталого розвитку «Майбутнє, якого ми хочемо» (20-22 червня 2012 р., м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія) в його розділі «Рамкова програма дій та наступні заходи» містить окремий розділ «сталі міста і населені пункти» (пп. 134-137). У документі відзначено необхідність застосування цілісного підходу до урбанізації та розвитку населених пунктів [1].

Переходячи від загальних питань міського розвитку до національного рівня дослідження, зауважимо, що Україна є сьогодні високоурбанізованою країною. Хоча за офіційними даними в міських поселеннях нашої країни проживає 68,77 % населення (на 01.01.2012 р) [17], цей показник не відображає реальних наслідків урбанізації, тому що спирається на формальну ознаку адміністративної реєстрації місця проживання громадян. За експертними оцінками, рівень урбанізованості України давно вже досяг 75 %, тобто фактично країна за цим показником входить до числа найбільш урбанізованих націй. Природно, що і всі проблеми і негативні наслідки урбанізації мають гострий прояв в Україні.

Оцінюючи результати виконання Україною завдань, визначених «Порядком денним на ХХІ століття», треба відзначити, що цілі щодо забезпечення населення належним житлом не було і не буде досягнуто в найближчому майбутньому [5]. Можна також констатувати відсутність істотного прогресу в сприянні раціональному територіальному плануванню в містах, а також у створенні належної інфраструктури в галузі охорони навколишнього природного середовища до 2025 р. [5]. Тому є вагомим побоювання, що рішення підсумкових документів Ріо+20, що стосуються сталих міст, не будуть реалізовані в Україні навіть у найближчі десятиліття.

Однак, ми можемо говорити і про деякі зрушення в реалізації глобальних рішень на національному рівні. В Україні протягом двадцяти років, що минули з часу першої конференції ООН зі сталого розвитку, так і не була прийнята національна стратегія сталого (збалансованого) розвитку. Однак основні положення сталого розвитку України вже опрацьовані й узагальнені науковцями та громадськими діячами, що знайшло своє відображення у відповідній монографічній праці [6].

Принагідно зауважимо, що в державній «Концепції сталого розвитку населених пунктів» зафіксовано визначення сталого (збалансованого) розвитку населених пунктів. Відповідно до цього нормативного документа, під сталим розвитком населеного пункту слід розуміти соціально, економічно

й екосередовищно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь на основі раціонального використання ресурсів [13].

Таким чином, законодавче визначення сталого розвитку населених пунктів базується на ресурсному підході, що значно звужує засяг цієї справи і призначення. На нашу думку, під сталим міським розвитком слід розуміти соціально, економічно та екосередовищно збалансовані зміни суспільно-територіальної системи міста, спрямовані на максимально повну реалізацію всіх складових його потенціалу розвитку і запобігання можливим тенденціям погіршення якості життя населення.

Однак на шляху реалізації концепції збалансованого економічного, соціального та екосередовищного розвитку, тобто, як уже зазначено, «прогресивного» розвитку міст, є істотна перепона. Справа в тому, що в наукових уявленнях сьогодення розвиток складних систем, тобто відкритих і здатних до самоорганізації, не є можливим без суперечностей, що його супроводжують і зумовлені структурною, функціональною та динамічною складністю цих утворень.

Так, структурна складність систем зумовлює «вертикальні» та «горизонтальні» суперечності між ієрархічно різними елементами; функціональна складність викликає суперечності, пов'язані з якісно різною, а іноді протилежною спрямованістю процесів функціонування системи; динамічна складність породжує суперечності дисонансно-резонансного змісту, пов'язані з аритмічністю процесів, незбігом їхніх часових параметрів та несинхронізованістю взаємозалежних процесів. Найгострішими проявами таких суперечностей є конфлікти.

У процесі накопичення й узагальнення людством наукового знання стає все очевиднішим, що концепти «розвиток» та «конфлікт» перебувають у діалектичній єдності. З одного боку, конфлікт позірно заперечує розвиток, а з іншого – є невід'ємним його атрибутом і навіть умовою.

Онтологія конфлікту здавна цікавила фахівців різного профілю: у першу чергу філософів, а також психологів, соціологів, політологів, культурологів та представників багатьох інших гуманітарних галузей знань. Особливе місце у вивченні природи конфліктів посідають математичні вишукування, особливо в галузі теорії ігор. Певна розпорошеність і різноманітність наукового знання про природу конфліктів не випадково викликала потребу в його узагальненні та систематизації. Отже, на певному етапі розвитку науки виникла нагальна потреба в розробці єдиного вчення про конфлікт. Першою спробою зробити це прийнято вважати працю американського вченого Кеннета Боулдінга «Конфлікт і захист: загальна теорія» [19], в якій він виклав основні положення своєї концепції «Загальної теорії конфлікту». На думку вченого, конфлікт є всезагальною й універсальною категорією, що має однакові етапи, функції та способи розв'язання незалежно від середовища та умов виникнення. Хоча цю ідею було запропоновано науковій громад-

ськості ще півстоліття тому, змушені констатувати, що витворення «Загальної теорії конфлікту» не мало значних результатів і триває досі.

Дещо пізніше західних досліджень у галузі теорії конфліктів, проте значною мірою незалежно від них, серед пострадянських наукових кіл набуває популярності міждисциплінарний напрям досліджень, що отримав назву «конфліктологія». Цей термін не вживається західними науковцями і є результатом витворчості в більшості своїй російських авторів. Можна припустити, що конфліктологія виникла в результаті наукових пошуків відповідей на виклики часів занепаду радянської системи – деволуційні рухи та численні етнополітичні конфлікти на теренах стагнуючої тоталітарної держави. Конфліктологія мала доволі поживний ґрунт для свого розвитку і пізніше – в пострадянських реаліях новоутворених незалежних держав як міждисциплінарний напрям дослідження конфліктів. Однак, принагідно зауважимо, що досі не існує загальновизнаного уявлення про предмет конфліктології. У цій науковій розвідці ми спираємося на визначення М.І.Пірен, за якою конфліктологія – це наука про зіткнення, проблемне функціонування особи, людського суспільства, природи, про взаємодію людини і природи [10].

Для вітчизняної географії конфліктологічна проблематика, на відміну від західних географічних шкіл, є порівняно новою. Протягом останніх двох десятиліть на пострадянських просторах відбулося кілька наукових географічних форумів, котрі були присвячені теоретико-методологічним та прикладним аспектам наукового напрямку, що набув назви «геоконфліктологія». Основну увагу при цьому було приділено геопросторовим чинникам виникнення конфліктів, просторовій еволюції та організації конфліктів, типізації конфліктів з географічних позицій. Особливої актуальності на межі тисячоліть набули дослідження конфліктів, що розгортаються в суспільно-територіальних системах різного рангу.

Актуальність цього напрямку географічних досліджень була неодноразово підтверджена в доповідях провідних географів під час Міжнародного географічного конгресу (ФРН, м. Кельн, 26-30 серпня 2012 р), де тема ризиків і конфліктів у сучасному глобалізованому світі була винесена в ряд ключових [20].

Оцінюючи розвиненість географічних досліджень конфліктів за допомогою галузево-наукового підходу, стає очевидним, що найбільшого розвитку тема конфліктів набула в політичній географії та геополітиці, де вона активно опрацьовується протягом кількох десятиліть. Проте вивчення різних аспектів конфліктної взаємодії об'єктів у навколишньому середовищі представниками згаданих напрямків здійснюється, головним чином, на рівні значних територій та ареальних форм просторової організації, в той час як конфліктам в масштабах окремих поселень або їх груп, на нашу думку, не приділено належної уваги.

Географічне дослідження конфліктів не обмежується тільки областями політичної географії та геополітики. Усе більшою актуальності набувають географічні дослідження конфліктів у галузі природокористування, вдосконалюються способи їх картографування. Аксиомою є те, що при природокористуванні

завжди виникає конфліктна ситуація. Вона знаходить свій вияв у різних аспектах: економічних, соціальних і особливо екосередовищних [16].

Тема конфліктів міського розвитку в географії населення залишається практично недоторканою. У зв'язку з цим особливий науковий інтерес викликають дослідження конфліктогенних просторів, виконані професором Фрайбурзького університету (Німеччина) Йорга Штадельбауера [18]. Н його думку, до умов виникнення та розвитку конфліктів у мегамістах (понад 5 млн мешканців) можна віднести: вразливість міської системи в глобалізованому світі; концентрація політичних та економічних функцій; протиріччя планування; щоденні конфлікти міського життя; зниження соціального контролю та криміналітет; соціальна фрагментація та соціально замкнені спільноти; якість життя й навантаження на середовище; проблеми водопостачання, видалення та переробка відходів; вразливість населення перед природними катаклізмами. Зауважимо, хоча вчений вивчав проблеми конфліктогенних просторів на прикладі мегаміст, проте більшість із наведених суперечностей можна сміливо екстраполювати на міський розвиток загалом.

Конфліктуючими сторонами в міській системі можуть бути суб'єкти господарської діяльності, органи управління, суспільні групи, окремі особи і навіть технічні системи. У такому випадку, конфлікт слід розуміти як протидію властивостей двох або більше суб'єктів, а іноді процесів, що претендують на визначення ними певного стану дійсності. Конфліктувати між собою можуть навіть розвитку міста різних видів, тобто територіальний, демопопуляційний, функціональний та соціально-економічний розвиток.

Окремою проблемою в дослідженні конфліктів міського розвитку є питання про їхню систематику. При всій різноманітності можливих підходів до групування, класифікації та типізації конфліктів міського розвитку в найзагальнішому вигляді їх можна систематизувати за сферами прояву: конфлікти економічні, соціальні та екосередовищні.

Враховуючи викладене, на цьому етапі дослідження, під конфліктогенністю міського розвитку ми пропонуємо розуміти існуючі й можливі екосередовищні, економічні та соціальні конфлікти, що виникають у процесі взаємодії суб'єктів міського розвитку. Вони впливають на стан міського середовища та виявляють себе через мобілізацію просторових, матеріальних і духовних ресурсів, асиметричність деструктивних дій і наявність згубних наслідків для сторін-носіїв різних інтересів.

Особливо важливою для міського розвитку є та обставина, що кожний конфлікт має і деструктивні, й конструктивні функції. Так, у процесі конфліктної взаємодії відбувається пошук оптимальних управлінських рішень, реструктуризація території міста, реорганізація міського середовища та ін. Проте «конструктивність» і «деструктивність» функцій конфлікту та, особливо, його наслідків мають значний суб'єктивний зміст. Для уникнення суб'єктивізму в подібних дослідженнях пропонуємо розглядати функції та наслідки конфліктів міського розвитку на вищих рівнях територіальної організації

суспільства – регіональному та національному. Доцільним також є ширше застосування методу експертного оцінювання.

Таким чином, конфлікти є не тільки наслідком динамічного міського розвитку, а й необхідною його умовою. На нашу думку, принциповим тепер є усвідомлення серед широких кіл урбаністів неминучості конфліктів у процесі розвитку міста. Конфліктогенність має сприйматись як невід’ємна атрибутивна риса міського розвитку. Саме через економічні, соціальні та еко-середовищні конфлікти, що виникають у процесі функціонування міської системи, виявляються можливості й мобілізуються ресурси для прогресивного розвитку окремого міста і цілих міських мереж. Це стає можливим завдяки ефекту «дифузії інновацій», епіцентром яких майже завжди є певне місто.

Висновки і перспективи подальших досліджень

В результаті нашої короткої наукової розвідки з’ясовано, що «прогрес» і «регрес» у розвитку міста є поняттями відносними. Оцінювальні судження залежать від: конкретних історичних, економічних та соціальних умов розвитку суспільства, стадії розвитку міста, ступеня реалізації потенціалу розвитку міста, стану взаємодії суспільства і природи та інших умов. Ці умови можуть мати внутрішньоміський і зовнішній зміст.

Також виявлено, що при оцінюванні розвитку міста за одновимірною шкалою «регрес-прогрес», істотно зростає проблема дотримання об’єктивності дослідження. За таких обставин потребують ретельнішого опрацювання методика застосування об’єктивних і суб’єктивних індикаторів при дослідженнях міського розвитку, їхнє двомірне співвідношення та зовнішня експертиза.

Окресливши основні проблеми «прогресу» та «регресу» в розвитку міста як складної системи, стає очевидним, що прогрес в одному напрямі чи сфері обов’язково породжує конфлікти й регрес в інших сферах міського розвитку. Тепер, як ніколи раніше, основні постулати теорії прогресу є хиткими, а впевненість у потребі подальшого економічного й технологічного зростання є сумнівною. Усе більшої поширеності серед науковців набуває альтернативний щодо теорії прогресу ймовірнісний підхід у розумінні цивілізаційного розвитку людства. Політику індустріалізації, урбанізації та прискореного розвитку великих міст заступила теорія меж зростання і, зрештою, концепція сталого збалансованого розвитку. Проте на шляху її реалізації і впровадження існує немало об’єктивних і суб’єктивних перепон, подолання яких потребуватиме значних зусиль людської цивілізації.

1. *Будущее, которого мы хотим. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 66/288.* – NY: UN Distr.: General. – 11.09.2012. – 68 с./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/12/PDF/N1147612.pdf?OpenElement>

2. *Гукалова І.В.* Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. – К.: ДП «Друкарня МВС України», 2009. – 347 с.

3. *Дронова О.Л.* Фактори ризику техногенних надзвичайних ситуацій в Україні. – К.: Інститут географії НАН України, 2011. – 270 с.

4. *Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml
5. *Лісовський С.А., Марушевський Г.Б., Павличенко П.Г., Руденко Л.Г., Тимочко Т.В.* Проект доповіді до конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо+20. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2012. – 60 с.
6. *Модель сталого розвитку для України: системний підхід, методологія переходу.* – Одеса.: УПРЕДНАН України, ІГНАН України, 2012. – 59 с.
7. *Народонаселение мира в 2007 году. Использование потенциала урбанизации/ Фонд ООН в области народонаселения, Нью-Йорк.* – 113 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/documents/publications/2007/swp2007_rus.pdf
8. *Паламарчук М.М., Паламарчук О.М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії: /Максим Мартинович Паламарчук, Олександр Максимович Паламарчук. – К: Знання, 1998. – 416 с.
9. *Палеха Ю.М.* Економіко-географічні аспекти формування вартості територій населених пунктів. – К.: ПРОФІ, 2006. – 340 с.
10. *Пірен М.І.* Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
11. *План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию.* – A/CONF.199/20. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf
12. *Повестка дня на XXI век / Глава 7. Содействие устойчивому развитию населенных пунктов.* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21_ch7.shtml
13. *Про концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України // Офіційний вісник України.* – К., 2000. – №1. – С. 29–40.
14. *Руденко Л. Г.* Ноосферна філософія В.І. Вернадського – фундамент сталого (збалансованого) планетарного розвитку // Український географічний журнал. – 2013. – № 2. – С. 7–12.
15. *Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект) / НАН України. Інститут географії; За ред. Л.Г. Руденка.* – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
16. *Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України. За аг. ред. Володимира Іларіоновича Шинкарука.* – К.: Абрис, 2002. – 750 с.
17. *Чисельність наявного населення України на 1 січня 2012 року / Державна служба статистики України.* – К.: Інформаційно-видавничий центр Державної служби статистики України, 2013. – 112 с.
18. *Штадельбауер Йорг.* Мегагорода как конфликтогенные пространства // Глобальный город: теория и реальность / Под ред. Н.А. Слуки. – М.: ООО «Аванглион», 2007. – С. 66–78.
19. *Boulding K. E.* Conflict and defense: a general theory. – New York: Harper & Brothers, 1962. – 349 p.
20. *IGC COLOGNE 2012 – 32nd International Geographical Congress Cologne/ 26–30 August 2012* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igc2012.org/frontend/index.php>

Мозговой А. А. «Прогресс» и «регресс» в развитии города як сложной территориальной системы. Особенности трактовки понятий «прогресс» и «регресс» городского развития зависят от конкретных исторических и геопространственных условий такого развития. Город – это разновидность сложной системы, которая с позиций географии является системой общественно-территориальной. Для надлежащего раскрытия понятия «городского развития» необходимо рассмотрение содержания основных его свойств и составляющих. Особого внимания заслуживает видовая структура городского развития и конкуренция между его составляющими. Городскому развитию свойственна высокая конфликтность. Оценкам городского развития присущи относительность и значительная субъективность. Это необходимо учитывать при оценивании параметров качества жизни горожан.

Ключевые слова: город, общественно-территориальная система, городское развитие, потенциал, конфликтология.

Mozgovyi A. «Progress» and «regress» in the development of cities as a complex territorial systems. This article is devoted to the peculiarities of interpretation of the concepts of "progress" and "regress" depending on the specific historical and geo-spatial conditions of urban development. The city is regarded as a kind of complex system which from the standpoint of geography is a human territorial complex. In this publication one can find the meaning of the concept of "urban development" and the contents of its main conditions. Particular attention is given to the species structure of urban development and competition between them. The examples demonstrate the conflict potential of urban development. The emphases are made on relativity and strong subjective assessments of urban development, and the need to take into account in its assessment of the parameters of quality of life of inhabitants.

Keywords: city, human territorial complex, urban development, conflictology.